

CƏFƏR CABBARLININ ROMANTİKASI

II məqalə

C.M.ABDULLAYEV

Romantik ədəbi qəhrəmanlar

C.Cabbarlının romantik axtarışları onun yaratdığı qəhrəmanlarla reallaşır, təsbit edilir. Məhz bu ehtiraslı surətlərin təmsalında böyük sənətkarın nəyə nail olduğu, hansı uğurlar qazandığı oxucu və tamaşaçılara, xüsusilə də tədqiqatçılara aydın və aşkar olur. Bu mülahizələri sübut etmək üçün yenə də bizim istinad edəcəyimiz material müəllifin öz əsərləri və onlarda iştirak edən romantik surətlərdir.

C.Cabbarlının romantikasının özü də iki mənbədən, qaynaqdan nəşət edirdi: onlardan biri doğma folklorumuz və klassik ədəbiyyatımızdırsa, digəri isə dünya və xüsusilə, Qərb ədəbiyyatıdır. Azərbaycanın böyük tənqidçisi, cavan ikən repressiyaya uğramış Əli Nazim «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» adlı məqaləsində bu xüsusiyyətin ikinci tərəfini, əsasən, düzgün qiymətləndirərək yazmışdı: «Hər iki əsərdə («Aydın» və «Oqtay Eloğlu» əsərləri nəzərdə tutulur – Ə.N.) Cabbarlı Şillerçidir. Tənqidçi sözünə davam edərək deyir: «Cabbarlının bu əsərlərdə hər zaman Şillərə müraciəti, hətta Şillərin «Qaçaq»ından bütün bir səhnənin «Oqtay Eloğlu»ya əlavəsi təsadüfi deyildir. Şillərin tendensiyalı olsa da, sentimental romantizmi bütün xüsusiyyətləri ilə bərabər bu pyeslərdə əsas üslubi istiqaməti təşkil edir. Onlar dövr ruhunun əsas borusudurlar. Aydın və Oqtay mübarizəçi deyil, bəlkə fikir carçısıdır. Hər iki pyes xitabətçilik, ritorika, aforizmlərlə doludur».¹

Ə.Nazimin xarakteristikasını tamamilə qəbul etməklə yanaşı onu da deyək ki, elə ondakı «ritorika və aforizmlər» də yersiz deyildir, onların da müsbət mənası vardır.

Romantikaya səmimi münasibət böyük sənətkara imkan verirdi ki, bu ədəbi priyomun vasitəsilə qəhrəmanlarının daxili dünyasını, xəyal aləmini, sevinc və kədərini lazımınca canlandırmağa nail olsun. Ədibin ilk, bəlkə də sətül əsərlərindən biri olan «Solğun çiçəklər»də insaf, vicdan, insaniliyin hələ tamam yox olmadığı təbii anlar Bəhramı tutduğu əməldən peşiman

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, Bakı, 1979, s.217

edərək sarsıdır, onu çilgınləşdırır, dəlilik dərəcəsinə gətirir. Gecə yuxularında sayıqlayaraq, özünün daxili monoloqunu söyləyir:

«Ax yenə kimsən? Mələkəl-mövmtusan? Əzrailsənmi? Gəl, gəl, al canım, bu əzablardan xilas olum!.. Mənim həbibim! Gəl, gəl, gəl, al canım! Ox,...indi tanıdım! Sara, sənmişən? Gəl. Gəl yanıma! Sara gəl!»

Peşmanlıq, fikir, əzab-əziyyət, xüsusilə, vicdan əzabı, insanın öz daxili məhkəməsi daha təsirli, daha qorxulu, daha kəskin olur.

Eyni oxşarlığı bir qədər başqa şəkildə olsa da, «Aydın» əsərində də görürük. Aydın Gültəkinlə mükəliməsi zamanı deyir:

«Siz mənim xəyalımda yaratdığım bir heykəli canlı olaraq göstərirsiniz». Bir qədər sonra: «Siz indi adi haldan çıxmış, böyük bir mənə görkəmi almışsınız...», «mən indi sənə bir qadın kimi deyil, bir «ideal» kimi baxıb yenidən sevirəm». «İndi mən artıq sizi deyil, bu xatirəni sevir, bu xatirə ilə yaşayıram»¹.

Bu qəbildən olan misalların sayını artırmaq da olar. Məsələn, «Oqtay Eloğlu» əsərində baş qəhrəmanın məşhur monoloqu bu baxımdan diqqətəşayandır: «Mən dünyada ədalət adına bir şey tanıyıram. Hamısı yalandır!» Yalan deyir Şiller! Mən yenə ancaq bu zavallı xalqı tanıyır, ona müraciət edirəm. Ona təslim oluram».

Artıq çilgınləşmiş, ədalətsizlik və yalana əsaslanan mövcud quruluşa nifrətlə monoloqunu davam etdirən O.Eloğlu deyir: «Son söz onundur. Onu o, söyləsin: kimdir müqəssir? Yaşadaraq öldürən, öldürərək yaşadan, sevərək parçalayan, parçalayaraq sevən əliqanlı səfillər padşahı Oqtay Eloğlumuz? Bu zavallı, günahsız yavrumuz? (Firəngiz nəzərdə tutulur – C.A.) Əski mühitin bu gülünc heykəlimi? Və yaxud alman dahisi böyük Şillerin özümü?»².

C.Cabbarlı romantikasının bir səbəbi də onun müsbət qəhrəmanlarının hamısının, heç olmasa böyük əksəriyyətinin gənclərdən ibarət olmasıdır. Almazlar, sekillər, yaşarlar, firəngizlər və s. fikrimizi sübut edə bilirlər. Gənclik isə, xəyal, fantaziya, coşqunluq, güc və romantika deməkdir.

İyirminci illərdə iki dramaturq gənclərin diqqətini daha çox cəlb edirdi: Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı. Cavid öz tarixi-romantik qəhrəmanları ilə çoxdan tamaşaçılara tanış idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu iki yazıcının əlaqə və münasibətləri maraqlı məsələdir. Gələcəkdə bu məsələ tədqiqatçıları məşğul etməlidir. Cabbarlı Cavid yaradıcılığının bəzi məhdud cəhətlərini xüsusən, Azərbaycan həyatından az yazmasını, milli qəhrəmanlar yaratmağa az əhəmiyyət verməsini hiss etsə də, hər halda onun dramaturji təsirindən tamamilə uzaqlaşa bilməmişdi. Cavidin Şeydası ilə Cəfərin Aydını arasında qohumluq vardı və bunu görmək o qədər də çətin deyildi. Amma Cavidin Cəfərə təsiri belə müstəqim təsirdən daha artıq, əks istiqamətdə olmuşdur. Bu cəhəti biz, hətta Cavidin «Peyğəmbər»i ilə Cabbarlının «Od gəlini» arasındakı əlaqədə axtara bilərik. Əgər Cavid Peyğəmbər surətində Məhəmmədi müsbət planda bir humanist və islahatçı kimi vermişdisə,

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, s. 310.

² C.Cabbarlı. Əsərləri, 3 c. 1 c, səh. 326.

Cəfər Əbu-Üseyd surətində Məhəmmədi mənfi planda, bir qəsbkar və mürtəcə şəxsiyyət kimi verməyə çalışmışdı, yəni Cavidin əksinə hərəkət etmişdi, onu bir növ təshih etmək istəmişdi. Cavidin əksinə olaraq, Cabbarlı daha çox Azərbaycandan və həm də müasir həyatdan yazırdı. Cabbarlı Caviddən öyrənirdi, amma onu nəinki təkrar etmirdi, hətta müasir ədəbiyyatın qarşısında duran məsələləri həll etmək işində onu qabaqlayırdı. M.Arif yazır: Bir təsadüf məni bu məsələ üzərində bir də düşünməyə vadar etdi.

Bir gün Azərbaycan Akademik Dram Teatrının kassası qabağında belə bir səhnənin şahidi oldum: kassa qabağında asılmış afişada Cavidin «İblis», «Şeyx Sənan», Cabbarlının isə «Oqtay Eloğlu» və «Od gəlini» əsərlərinin tamaşaya qoyulması elan olunurdu. Afişanı oxuyan iki nəfər söhbət edirdi. Mən onların söhbətini aydın eşidirdim:

- Cabbarlının əsərlərinə baxanda adamın qanı cuşa gəlir. Cavid də təsirli yazır, amma adamı bədbinləşdirir.

- Cabbarlı Cavidin şagirdidir.

- Şagirdi olsa da, müəllimi ötür.

Bu adamların kim olduğunu təyin etmək çətin idi, amma ədəbiyyatla və teatrı yaxından maraqlandıqları hiss olunurdu. Tanımadığım bu adamların, o zamankı qəzet səhifələrində gedən qızğın və dolaşq mübahisələrindən asılı olmayaraq, sərbəst danışıqları, öz rəylərini açıq söyləmələri mənə o qədər dərin təsir etdi ki, illər keçdi, amma yadımdan çıxmadı: «Şagird müəllimini ötür»¹.

Əlbəttə, o illərdə inqilaba, yeniləşməyə pafos və romantikaya qüvvətli bir meyl də müşahidə edilməkdə idi. Akademik M.Arif bu fikri çox sərrast ifadə etmişdir: «Cabbarlı pyeslərinin bizim dövrümüzün gəncləri üzərindəki təsirini sözlə ifadə etmək çətinidir. 20-30-cu illərdəki gənclər «Aydın», «Oqtay Eloğlu», «Od gəlini» və «Sevil» kimi əsərləri xüsusi bir ehtiras və aludəliklə, dərin bir həyəcan və coşqunluqla qarşılayırdılar».²

Bu baxımdan böyük dramaturqun digər əsərlərində də gəncliklə, təkamüllə tərəqqi və inkişafı bağlı, xəyalla, romantika ilə əlaqədar canlı obrazlar silsiləsi tapmaq mümkündür. Hətta son əsəri olan «Dönüş»də də bunların müəyyən nümunələrini görə bilərik.

Böyük dramaturqun yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirəndə onun çoxşaxəli istedadında realizmlə yanaşı, romantikanın da fəal iştirakını görürük. Hələ ilk şerlərindən birində deyirdi:

Buraxınız, seyr edəyim, düşünəyim, oxşayayım,
Şu sevimli üç boyalı, üç mənalı bayrağı.
Mələklərin qanadını üzərinə kölgə salan?
Nə imiş bu, aman Allah?! Od yurdunun arpağı!
Göy yarpaqlı, al çiçəkli, yaşıl otlar topasımı?
Xayır, xayır! Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır.
Fəqət bizim bayrağımız ucaları pək sevir,
Yulduzlardan, hilaldan da yüksəklərdə fırlanıyor.

¹ Bax: Böyük sənətkar, Bakı, 1976, s.27-28.

² Yəni orada.

Görkəmli tənqidçi, nasir və dramaturq Elçin Cəfər Cabbarlı istedadının çoxcəhətliyi haqqında orijinal və maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Cəfər Cabbarlı qısa ömründə «Vəfali Səriyyə» və «Solğun çiçəklər»in melodramatik aləmindən 1905-ci ilin sərt realizminə, digər hallarda uzun illər tələb olunan böyük yaradıcılıq yolu keçmişdir, ancaq Cəfər istedadı bu yaradıcılıq metodlarının, cərəyanların heç birinin çərçivələrinə sığışmır.

Cəfər Cabbarlı romantikdir?

«Yox» – demək mümkün deyil, «bəli!»

Cəfər Cabbarlı realistdir?

Bəli!

Cəfər Cabbarlı sentimentaldır?

Bəli!

Cəfər Cabbarlı lirikdir?

Bəli!

Satirikdir?

Bəli!

Bu sualı beləcə davam etdirmək olar...¹

Demək lazımdır ki, C. Cabbarlının romantikası milli zəminə, ana torpağa, Vətənə bağlı olduğu üçün, son dərəcə, sağlam, insanı yeni-yeni qələbələrə, uğurlara qanadlandıran, onu, necə deyərlər, dağı-dağ üstə qoymağa sövq edən həyati romantikdir. Bəlkə də, bu romantika onun novator axtarışları ilə əlaqədardır. Doğrudan da, novatorluq Cabbarlı istedadının üzvi-tərkib hissəsidir: sənətkarın bədii axtarışları da məhz bu yönümlə səciyyələndirilir. Yenilik və romantik coşğunluq isə daima gəncliyə xasdır. «...Bu mənada Cabbarlı yeni nəsillərin sənətkarı idi və bu yerdə söhbət müəyyən bir dövrün yox, bütün dövrlərin yeni nəsillərindən gedir; yəni illər keçir, nəsillər bir-birini əvəz edir və Cabbarlı əvəz olunandan çox, əvəz edən sənətkarıdır».²

Cabbarlıni daim yaşadan, onu əbədiyyətə qovuşduran əsas və ümdə xüsusiyyətlərdən biri də böyük sənətkarın novatorluq, axtarıçılıq, coşğunluq və romantiklik kimi keyfiyyətləri idi. Bu mənada Cabbarlı novatorluğu, romantikliyi bədii surətlər sistemindəki adlar seçimində də özünü daha praktik, daha aydın göstərir. Aşağıdakı sözlərə diqqət edin:

Bəli, Cəfər böyük sənətkar olduğu kimi, sözün həqiqi mənasında, həm də gözəl insan idi. O, müasirimizdir, bizimlə yanaşı gedir. Dəniz kənarında dostuna rast gəliрсən, görüşürsən. Əllərindən tutub gəzdirdiyi ay parçası kimi iki uşağa baxırsan. Soruşursan: «Qızım, adın nədir?» Deyir: «Sevil». Oğlandan soruşursan: «Adın nədir?» Deyir: «Aydın». Əlində zənbil tramvaya minmək istəyəndə, bir oğlan uşağı sənə yanaşır: «Əmi, ver zənbili götürüm» – deyir. «Sağ ol oğlum! Adın nədir?» Deyir: «Oqtay». Trolleybusa minirsən. Oturmağa yer yoxdur. Gənclər ayağa durur: «Əmi, gəl, əyləş» – deyirlər. Onlardan soruşursan: «Adın nədir?» Biri deyir: «Sevil, Gülsabah»,

¹ Elçin. Şəxsiyyət və istedad. Bakı, 2000, s.16.

² Elçin. Adıçəkilən əsərləri, s.19.

o birisi deyir: «Gültəkin». Bir başqası deyir: «Babək». Gözəl bir qız da deyir: «Almaz».

Cəfər yaşayır».¹

Adların belə təzə, yeni, orijinal, ən əsası isə saf və sırf Azərbaycan – Türk ismləri olması da böyük sənətkarın əngin xəyala, fantastik təxəyyülə malik olması ilə əlaqədar idi: o, sanki qaranlıqları da xəyalın işığı ilə işıqlandırır.

C.Cabbarlı ideal bir şəxsiyyət kimi daim gələcəyə, irəliyə baxırdı. O, böyük istiqlalçı kimi keçmişə həmişə acıyır. Məşhur «Dan ulduzu» şerində olduğu kimi, hətta adı avtoqraflarında da bu böyük amalı gözləyirdi. Məsələn, sovet dövründə, konkret desək, 1922-ci ildə, tanış, məhrəm bir qadının albomuna onun xahişi ilə yazdığı bir şerdə «gözlər, gözlər, qara gözlər» epitetləri ilə bəzədiyi, fikri yayındırdığı mısraların məna və məzmununa, mahiyyətinə varsanız, çox önəmli nəticələr çıxarmaq olar:

«Şerimizin ilham pərisin» adlı həmin əsərdə oxuyuruq:

O gündən 5 ildir tamam
Oruc tutmam, namaz qılmam.
Səhər-axşam var bir duam:
Gözlər, gözlər, qara gözlər.

Göylərə etməm etibar,
5 ildir könlüm intizar.
Tapındığım bir tanrı var,
Gözlər, gözlər, qara gözlər.

Diləklərim erkən soldu,
Könlüm fəryaddan yoruldu.
Nə istərdim... nələr oldu...
Gözlər, gözlər, qara gözlər.

Siz bir gözəllik tanrısı,
Mənsə bir tale ayrısı.
Könlümün ilham pərisi
Gözlər, gözlər, qara gözlər.

C.Cabbarlı romantik təbiətli, romantik ruhlu bir sənətkar idi. Dramaturqun qəhrəmanlarından çoxu öz dövrünün, öz zəmanəsinin qabaqcıl, öndər, daima irəliyə, gələcəyə can atan adamıdır. Onların qəlbi böyük və nəcib arzularla, şirin xəyallarla dolu olmuşdur. Romantik xəyyalla pərvazlanan qanadlar bu qəhrəmanların həyat enerjisi, həyati gücüdür. Elə bu qanad və enerji onun yaratdığı obrazların fəallıq və nikbinliyini, həyatsevərliyini göstərən əsas amildir. Onun qəhrəmanları həmişə həyatın əzablı, əziyyətli, dolanbac yollarından qasırğa və tufanlarından keçirdi. Bu qəhrəmanların ruhu, qəlbi, içi, daxili, mənəviyyəti geniş və əngin üfüqlər dolaşırdı.

¹ Bax: Böyük sənətkar, Bakı, 1976, s.179.

Onu da qeyd edək ki, bu romantik qəhrəmanlar, oxucu və tamaşaçılar tərəfindən ona görə bu səviyyədə sevilir ki, onlar öz şəxsi, fərdi məsələ və problemlərlə məşğul olmayaraq, dünyəvi, bəşəri, qlobal məsələlər barədə düşünürlər. Onlar ümumi ideallar uğrunda özlərini oda-közə vurur, ölümün gözüne dik baxırdılar, onların ölümləri də romantik ölüm idi; onların ölümü də özlərindən sonra bir işıq və bir nur yayırlar. Onlar öləndən sonra da ürəklərini məşələ döndərərək insanların yolunu işıqlandırmışlar.

Elə yazıçılar var ki, onlar gah romantik, gah realist kimi bir qədər də sentimentalist olurlar. Lakin belə yazıçılar nəticədə bir şey zühura gətirə bilirlərsə də, bu da hünərdir.

C.Cabbarlının yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı əsərlər bu baxımdan da ibrətlidir. Doğrudan da, bu tipli əsərlərində onun realistmi, romantikmi, sentimetalistmi olduğunu asanlıqla aydın etmək olmur. Məsələn, «Ədirnə fəthi» pyesində Ənvər paşanın dilindən bu sözləri eşidirik:

« - Ey qəhrəman türklərin igid balaları! Siz şanlı türk övladları olduğunuzu heç hər bə girmədən bu qədər böyük məsafəni 3 günə piyada gəlir-kən sübut etdiniz! Qardaşlar, biz Ədirnəyə kimsəni əzməyə gəlmədik, biz kimsəyə hücum etmək, kimsəni tapdamaq istəmədik və kəndimizin də tapdanmasına yol vermərik. Bunu görməkdənsə, ölümümüzü görmək istərik. Ey Şərq günəşinin hərərləti qoynunda bəslənən azad Asiyanın istiqanlı, igid balaları...Qarışqalar kimi ayaqlar altında tapdanmağa da həyatı deyirik? Xayı, türk olduğunı anlayan hər kəs bunu qəbul etməz! Yerin üstündə yatmaqdan, altında yatmaq daha gözəl deyilmə? Biz kimsədən tərəhhüm ummayırıq. Tərəhhüm bir millətin ölməsi deməkdir. Silahına təkylənməyən bir millət yüksək dağlara belə dayanırsa, nəhayət, yıxılacaqdır. Bu gün Ədirnəni bütün Avropanın tələbinə rəğmən xilas edən kimdir? Nədir, biliyormusunuz? Türk millətinin qəlbində oyanan intibah! Həqiqi bir insan kimi yaşayan intibahi bir hiss, intibah! Onu yaşadacaq və üzərinə bütün Avropa: bütün dünya qalxarsa, susdurmayacaqdır? Ola bilər bundan sonra bizi döysünlər, əzsinlər, fəqət naümid olmamalı, qorxmamalıyıq. İsbət etməli və əmin olmalı ki, təsir altından qalxaraq varlığıyla bütün dünyaya qarşı seyr edib deyəcəklər: Ya Türkiyə şərəf qoynunda, ya Türkiyə ölüm qoynunda (xalq: «Yaşasın Ənvər bəy» - deyir). Haydı, qardaşlar, qəhrəman əsgərlər, yorulmuşsunuz, istirahətə. Yarın işə Hərsa kilsəsinə doğru hərəkət edəcəyik (deyirlər. RUFƏT, XALID QALIR)¹.

Sənətin öz inadkarlıq dili vardır. Onun öz həqiqəti vardır. Şeksprin əsərlərində də hadisə və səciyyələr vardır ki, sadəcə, hekayə etdikdə inanmaq çətindir; amma Şekspir bizi inandırır. Şeksprin «III Riçard» tragediyasında belə bir yer vardır: Qloster, VI Henrixi dəfn edib qayıdan Ledi Anna ilə yolda görüşür. Annanın atasını və ərinə öldürmüş Qloster öz şirin və yağlı dili ilə Annanın qəlbini ələ alır, ona vurduğu ağır zərbələri unutturur və qadının qəlbindəki nifrəti məhəbbətə çevirir. İnanılması çox çətin olan bu hadisəyə böyük sənətkar bizi inandırır, çünki o, bizi burada insan psixologiyasının dərinliyi, mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə tanış edir. Bir tərəfdən

¹ Bax: C.Cabbarlı. Ədirnə fəthi. Bakı, 1996, s.86.

ikiüzlülüyün ən müəzzəm bir surətini, o biri tərəfdən isə hər fəlakəti unutdu-
ran qadın şöhrətpərəstliyinin qüdrətini açıb göstərir. Odur ki, sənətin qüdrə-
ti ilə biz inanılmaz bir şeyə inanırıq. Amma, məsələn, çox bəyəndiyimiz «İn-
tizər»də, hətta ən yaxşı hesab etdiyimiz Alxasbəyin öz oğlunu sevənə-sevinə
müharibəyə göndərməsini bir qədər süni hesab edirik: çünki burada müəlli-
fin sənəti atanın səciyyəsinə bizə daxilən deyil, zahirən, ruhən deyil, fikrən
izah edir. Biz atanın qəlbini yox, quru mühakiməsini, mülahizəsini görürük.
Ancaq Qanbayın ölüm kağızı gəldiyi zaman Alxasbəyin qəlbi sanki bir ildı-
rım şüası işığında ani olaraq görünür: «Belimi sındıran, oğull!» – deyə o, qəl-
binin fəryadını aşkara çıxarır. Zeyniş də deyir: «Dağ da yerindən tərpənər-
miş!». Bu iki cümlə bizə səmimi göründüyü kimi, səciyyənin də mahiyyətini
inandırıcı bir şəkildə salır. Bu iki cümlənin işığında biz Alxas bəyi daha yaxşı
görürük»¹.

Bu mənada da C.Cabbarlı sənəti bizim sonrakı dramaturqlarımız
üçün gözəl məktəb rolunu oynayırdı. Doğrudan da, Azərbaycanda yetişən
sonrakı dramaturqlar nəslə ondan öyrənmişdir, indi də öyrənməkdədirlər.
M.İbrahimov, S.Vurğun, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, C.Məcnunbəyov, daha
sonralar B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə və onlarca başqaları.

Şeksprin «Hamlet» əsərində Hamletin öz sevgilisi-nişanlısı Ofeliyaya
dediyi: «Ofeliya, monastra get!» sözləri ilə Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» pye-
sinin baş qəhrəmanının sevgilisi Firəngiz barədə dediyi sözlərdəki aydın və
bariz səslənməni heç cür inkar etmək olmaz: «...Sən bu həyatın (səhnənin)
görünürlərinə aldanma! O bir həqiqət deyil, elə görünür. O bir oyunaqdır!».
Bunu sanki bir qədər də aydınlaşdırmaq məqsədi ilə dramaturq Oqtayın dili
ilə surətin monoloqunu davam etdirir: «Mən mənəviyyatımda bir ideal ola-
raq yaradıb gizlədiyim min-min bir məxluqu qara torpaqlarda sürünəcək
qədər rəzil olan bir həşərat içərisində görmək istəmirəm»².

Hər iki əsərdən gətirdiyimiz sitatların mahiyyətinə varmadan da ay-
dın olur ki, Şeksprin dövrü kimi Cabbarlının dövrü də pozğunlar, əyyaşlar,
satqınlarla dolu imiş. Hamlet sevgilisini qorumaq üçün onu monastra gön-
dərir, hələ o da məlum deyildir ki, Allahın müqəddəs evi sayılan həmin mo-
nastr və kilsələr çirkəbdən xalidirlərmi?

Eyni sözləri bəlkə bir qədər də artıq Firəngizə də şamil etmək olar;
çünki onun aqibəti daha pisdır, hətta getməyə belə yeri yoxdur. Altun və is-
tismar dünyası Firəngizi də bədbəxt etmişdir. Akademik M.Arif yazır: «Fi-
rəngizin saf məhəbbəti Aslanbəylərin quru və duyğusuz haqq-hesablarına
qurban olmuşdu. Firəngiz göz yaşını tökə-tökə öz dili ilə öz məhəbbətini inkar
etməyə, özünü pozğun və fırladaqçı Qalaçıxanovun bədbəxt və aciz bir kölə-
sinə çevirməyə məcbur olmuşdu»³.

Nəticədə Oqtayın bir az da çılğınlaşaraq Firəngizi öldürməsi də məhz
bununla izah edilə bilər. Bu hərəkətlə Oqtaya elə gəlir ki, Firəngizi öl-
dürməklə, «real» «ideala» çevirir, deməli, öldürərək yaşadır: «Yalan deyir-

¹ Bax: M.Arif. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı, 1967, s.189

² C.Cabbarlı. Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, 1950, s.290.

³ M.Arif. Yenə orada, s. 291.

lər, mən səni öldürmədim. Sən yaşayırsan! Sən buradasan! (köksünə vurub göstərir) Mənim bağrımdasan. Ölən, bu səfilin quraşdırdığı bir yığın ət, bir yığın sümükdür... Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir! Onu kimsə öldürməz, o solmaz, qocalmaz, usandırmaz, getdikcə gözəlləşər!»¹.

Ona görə də bu cür müstəsna mövzuları, qeyri-adi qəhrəmanları təsvir edərkən, Cəbbarlının dili də romantik bir mənə kəsb edirdi, surət və personajların ağız od-alov saçdı: «Adət! Qanun! Böyüklüyə qarşı çəkilməmiş zəncir!.. Dühalar düşməni, zəkalar, iradələr qatili adət!.. Zəiflik, düşkünlük babası... İnsan arzusu uğrunda heç bir şey qarşısında durmamalıdır. Budur, mənim prinsipim. Mən bütün qanunları: bütün adətləri ayaq altına alıb qara torpaqlar kimi tapdalayaram»².

Deməli, ehtiyac və aclıq, istismar və köləlik insanı qula çevirmiş, altunlar, var-dövlət insanları iki bərişməz qütblərə ayırmışdır. «Pulu görürsən? Şeytana namaz qıldırar». Yaxud da «Aydın» əsərinin müvafiq səhnəsində Şantan qız Susanna ilə nadan və yekəbaş Balaxanın mükəlliməsinə diqqət edin:

Susanna nazlana-nazlana: «Burax! Əl-ayağımızı qırarsan» – deyəndə Balaxan öz qüvvəsinə arxayın bir halda cavab verir: «Kimi qorxudursan? Atam döyməyəcək, anam söyməyəcək. Olmasın bir quyunun nöyütü. Yerdən sənin üçün ayaq çıxardaram»³.

Onun romantik qəhrəmanlarının dilindəki dəbdəbə, pafos, təmtəraq və emosiya həmin obrazların öz məzmun və mahiyyətindən doğurdu və burada heç bir süniliyə yer verilmirdi, çünki böyük amallar uğrunda mübarizə aparan belə qəhrəmanlar təkcə öz adlarından danışmırdılar. İstər Aydın, istər Oqtay, Mirzə Rza Gırmani, istərsə də Elxan və başqalarının gözəl və təbii, incə və təsirli, emosional monoloqları həmişə fəal və döyüşkən, mübariz olurdu. Bu isə ondan irəli gəlirdi ki, həmin qəhrəmanlar belə monoloqlarda ancaq öz daxili, fərdi həyəcan və kədərlərini, arzu və istəklərini ifadə etmirdi, onlar, həm də ümumən, xalqın, kütlənin, bir sözlə, bütöv bir zümrənin narahatlığı, fəryadı, protesti kimi səslənirdi. Beləliklə, romantik mahiyyətdə çırpınan dil adı, müstəqim, birbaşa məzmunundan başqa ahəngdarlıq və musiqinin hesabına yeni ovxar kəsb edərək kamil şer təsiri bağışlayır, hətta poetikləşirdi. Bütün bunlara dahi dramaturqun əsərlərindən onlarca misallar gətirmək olar.

C.Cəbbarlının romantikası onun şer yaradıcılığında da, xüsusilə, lirik şerlərində özünü göstərməklə, «Qız qalası»nda yüksək zirvəyə çatmış olur. Lirik şerlərində, ciddi-ictimai motivli şerlərində də romantikaya xas olan dəbdəbəli, ehtirash, qanadlı bir dil hakimdir. Bunlarda mübaligəli, bəlkə də təmtəraqlı bir deyim tərzilə qarşılaşırıq:

...Yanımda gər dura cəllad əlində şəmşiri,
Ölüm gücülə mənə hökm elə olum təslim,

¹ C.Cəbbarlı. Əsərləri, s.291.

² Yenə orada. s.197-198.

³ Yenə orada. s.291.

Əyilmərəm yenə, haşa! Ölüm nədir ki, onun
Güclə xalqa həqiranə eyləyim təzim.

Lakin onu da deməliyik ki, C.Cabbarlının «Ana» əsərini Qorkinin «Qadın-ana», «Xan və oğlu», «Qız və ölüm» əsərləri ilə nə qədər müqayisə etsələr, onların arasında müəyyən paralellik aparsalar da, bizim ədibimizin əsəri tam müstəqil və orijinal təsir bağışlayır. Doğrudur, təsirlənmə, səsleşmə müəyyən məqamlarda hiss olunur. Məsələn, Qorkinin əsərində Ana öz oğluna sonsuz məhəbbəti sayəsində qəddar və zəhmli hökmdar olan Teymurləngə qalib gəlir, onun daş qəlbini yumşaltmağa nail olur. Və Teymurun saray şairi Girmani anaya şerlər, mahnılar, himnlər qoşur.

...Lakin dünya gözəlləri arasında bir gözəl var. Onsuz verməz həyat bağı nə bir çiçək, nə də bir bar... Dünyaların ürəyidir, möcüzələr məkanıdır. Bu gözəli «ana» deyib çağırırıq biz insanlar!.. M.Qorki də ana haqqında aforizm kimi səslənən müdrik bir kəlamı söyləmişdir: «Ana yeganə bir qüvvədir ki, onun qarşısında olum itaətlə baş əyir. Qadına-anaya eşq olsun!»

«Qız qalası»na gəlicə deməliyik ki, son dərəcə müstəsna bir mövzuya həsr olunan bu əsər ilə də mistika, düşkün, bədbin romantika yoxdur. Əksinə, poemada iştirak edən surətlərin səciyyələndirilməsi, onların arasındakı dərin və barışmaz konflikt əsərin romantik kəsərini xeyli artırmışdır.

Qəddar, ehtiras düşkünü, möhtəkir bir ata ilə çiçək kimi zərif, büllür sular kimi təmiz, bakirə və ismətli bir qız – Durna qarşı-qarşıya gəlmişdir, həm də bu qarşılaşmada kim kimi məsələsi bütün kəskinliyi ilə üz-üzə qoyulmuşdur. Ona görə də nataraz və iyrenc, zahirən də kifir, qanlı Qantəmərin müqabilində şair Durnanı bu cür gözəl, incə, zərif söz və boyalarla təsvir edir:

Onu guya ki, bəsləmiş göylər,
Bir çiçəkdir, toxunsalar tökülər.
Onu guya ki, nəğmədən toxumuş
Bir çəmənzar içində bülbüllər.
Onu guya ki, şerdən hörmüş
Nazlı bir qız, ziyalı bir dillər
Onu guya ki, görməmiş keçmiş,
Onda guya gülümsəyir ati.
Onu guya ki, sülləmiş, bəzəmiş
Göylərin incə mənəviyyatı.
Onu guya ki, sevgidən yaradıb
İlk baharın gülümsəyən səhəri
Onu guya ki, bilmədən doğurub
Gülüşündən, görünməyən tanrı.¹

Ancaq Durna, həm də böyük və qadir mənəvi bir qüvvədir. Onu da qeyd edək ki, «Qız qalası» əsərini ədəbi tənqid birmənalı qarşılanmamışdır. Onun guya xalqımıza yad olan bir mövzuda yazılması C.Cabbarlının günə-

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, 1-ci cild, Bakı, 1950, s.250.

hıdır. Təsadüfi deyildir ki, xalq şairi R.Rza bu əsərə parodiya kimi eyni adlı bir poema da yazmışdır. Lakin biz Cabbarlı poemasına haqq qazandırırıq. Çünki orada yenə də gözəllik, namus, ismət qalib gəlir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, böyük sənətkar mövzudan asılı olaraq, qələmə aldığı həyat materialının bədii əksətdirmədə tələb və təkliflərin doğurduğu üslub və formaya müvafiq bir dildə danışa bilirdi. Məsələn, onun xalq yaradıcılığı mövzu və motivlərindən istifadə yolu ilə yaratdığı əsərlərdə dil tam xalq dili – sadə, bəzək-düzəksiz, aydın bir səciyyə daşıyır. Bu baxımdan ədibin məşhur xalq dastanlarından «Tapdıq» və ya «Alı xan və Pəri xanım» əsasında yazılan və son zamanlara qədər çar olunmamış «Sitarə» adlı opera librettosunun son dərəcə gözəl, sadə və nümunəvi dilini nümayiş etdirmək üçün Mənsur və Sitarənin mükəlləmlərindən bir parçanı misal gətirək:

Mənsur:

Gözəl xanım nə gəzirsən burada?
Söylə görüm, haralısan, ay gözəl?
Bülbül məskən salmaz belə yuvada,
Söylə görüm, haralısan, ay gözəl?

Gözəl xanım, şərəflisən, şanlısan,
Həyalısan, işvəlisən, qanlısan.
Söylə görüm, kimsən, nə məkanlısan,
Hansı dağın maralısan, ay gözəl?

Sitarə:

Soruşma sən mənim məkanım, elim,
Xayın qardaş mənim soldurub gülüm.
Xəzan yeli lal edibdir bülbülüm,
Mən haralı, belə yerlər haralı?

Gözəl desən, gözəllərin gözüyəm,
Həşdədiyəm, doxsanıyam, yüzüyəm,
Adım Sitarə, Hac Sayad qızıyam,
Mən haralı, belə yerlər haralı?¹

C.Cabbarlının tədqiqatçılarından biri R.Əliyev, hətta ümumiyyətlə, böyük sənətkarın romantikasına qarşı çıxır və buna qəti şəkildə etiraz edərək bildirir ki, guya onun romantizmindən danışmaq olmaz: çünki onun yaradıcılığı buna imkan vermir. Ona görə də gənc alim məşhur tənqidçimiz, akademik M.Cəfərin Aydın və Oqtay surətlərini realist obrazlar kimi səciyyələndirməsinə bəraət qazandırır. Hətta V.Osmanlının «romantiklərə meyl» terminini uğurlu sayır və gözlənilmədən belə bir zəminsiz, əsassız,

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, 4-cü cild, Bakı, 1950-51, s130.

dəlil-sübutsuz hökm verir: «Lakin Cabbarlı tam bir romantik kimi təqdim etmək piramidanı baş-ayaq qoymaq deməkdir»¹.

Əlbəttə, bu mülahizədə «tam bir romantik» söz birləşməsi özlüyündə qüsurludur: çünki «yarımçıq romantik» Cabbarlıya yaraşmır. Biz belə hesab edirik ki, həm gözəl realistdir, həm tam romantikdir, bunların arasına Çin səddi çəkmək yalnız iddialı naşılıq kimi görünərdi. Əslində, dramaturqun əsərlərinin romantik qəhrəmanlarının, sadəcə olaraq, adlarının sadələnməsində belə romantik bir ruh, romantik bir pafos, sentimental-şairanə bir dil və üslub tamamilə əksini sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. C.Cabbarlı. Seçilmiş pyesləri. Bakı, 1954.
2. C.Cabbarlı. Əsərləri, 4 cildə. Bakı, 1950-1951.
3. C.Cabbarlı. Həyat, gözəllik. Bakı, 1999.
4. C.Cabbarlı. Ədirnə fəthi. Bakı, 1991.
5. C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild. Bakı, 1969.
6. C.Cabbarlı. Şer, hekayə və məqalələr. Bakı, 1949.
7. M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Bakı, 1956.
8. M.Arif. Cəfər Cabbarlı. Bakı, 1954.
9. Vurğun Səməd. Ədəbiyyatımızın fəxri əsərləri, V cild. Bakı, 1972.
10. Orucəli H. Cabbarlının romantikası haqqında. «Vətən uğrunda», 1945, №1.
11. Əliyev Rəhim. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının təkamülü. Bakı, 1975.
12. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979.
13. Abdullayev Cəlal. Mən bir susmaz duyğuyam ki... «Lirika və zaman». Bakı, 1982.
14. Cəfər M. Böyük məfkurələr təbliğatçısı. «İnqilab və mədəniyyət» jur., 1947, 146-159.
15. Əlioğlu M. Cavidin romantizmi. Bakı, 1979.
16. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, 1961.
17. Mehdi N. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, 1958.
18. Cəfərov M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, 1963.
19. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973.

РОМАНТИКА ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ (II статья)

Дж.М.АБДУЛЛАЕВ

АННОТАЦИЯ

Автор статьи, продолжая тему «Романтика Джафара Джаббарлы» раскрывает читателям сущность творчества великого драматурга, писателя и поэта.

¹ Rəhim Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təmayülü. Bakı, 1989, s.117